

Розділ 1

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477)"1939-1941"-054.57

Н. А. ГЕРУС-БАХТІНА

м. Миколаїв

nata.gerusbakhtina@mail.ru

СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ НА ПОЧАТКУ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Використовуючи широку історіографічну та джерельну базу в статті визначено правовий статус фольксдойче Півдня України, ставлення радянської влади до етнічних німців напередодні II світової війни. Наведено дані про формування будівельних батальйонів НКВС, з яких і розпочала своє існування трудармія.

Ключові слова: етнічні німці Півдня України, депортація, мобілізація, трудармія, антирадянський елемент, трудові батальйони НКВС.

На сучасному етапі розбудови Української держави виняткової актуальності набуває питання відновлення історичної справедливості щодо незаконно репресованих і депортованих народів у тоталітарну добу. До числа яких відносяться депортовані напередодні та в початковий період Другої світової війни етнічні німці Півдня України.

Питання, пов'язані з становищем етнічних німців у радянську добу протягом тривалого часу привертає увагу науковців, представників громадськості. Специфічним виявився підхід радянських історіографів до подій Другої світової війни та участі у цих подіях етнічних німців. Радянська історіографія спиралась на комуністичні штампи та шаблони висвітлення окресленої проблематики, пояснюючи репресії проти етнічних німців їх антирадянськими настроями, не беручи до увагу політику державного терору в цілому [1, 10,11]. Натомість, вагомий внесок у вивчення становища фольксдойче Півдня України вніс німецький науковець А. Айсфельд. У своїх багаточисельних працях він дослідив правове становище етнічних німців у Радянському Союзі та на Півдні України на початку та під час Другої світової війни [2, 72].

Використовуючи державний архів Російської Федерації та архів Донецького обласно-

го національно-культурного товариства німців історик О. Дингес висвітлив у своїй праці депортацію німців України та їх мобілізації до трудармії [6, 90]. Приділяють увагу дослідники також Південному регіону України. Зокрема, Г. Гетте залучивши документи Держархіву Херсонської області теж висвітила питання депортації німецького населення [9, 2]. Втім, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській історіографії існує потреба комплексного дослідження різноманітних аспектів цієї проблематики.

З загостренням відносин між СРСР і Німеччиною змінилося ставлення до етнічних німців, які мешкали на території радянської держави. Напередодні війни більше десяти тисяч німців було виселено з України в Казахстан. Початок Другої світової війни послужив одним з факторів, який вплинув на збільшення кількості депортованих німців.

Зазначимо, що за даними перепису 1939 року на території УРСР нараховувалося близько 392 458 осіб німецької національності (в тому числі в Одеській області близько 91 500 осіб, в Миколаївській 89 400 осіб, в Запорізькій 89 400 осіб, в Криму – 51 300 осіб [3, 1].

З початком радянсько-німецької війни етнічні німці опинились під пильним наглядом

каральних органів. Згідно указу РНК СРСР від 28 серпня 1941 року німецьке населення підлягало депортації (насильницькому переселенню) до Середньої Азії, Казахстану, Сибіру. Незважаючи на те що, в лавах Червоної Армії проти нацистської Німеччини воювало понад 37 тисяч радянських німців, 42 з яких було відзначено найвищою нагородою «Герой Радянського Союзу» [4, 1].

Натомість, 31 серпня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову, за якою етнічних німців а саме мешканців Української РСР, як антирадянський елемент притягнуть до кримінальної відповідальності. Працездатну частину чоловічого населення в віці від 16 до 60 років мобілізують у трудові батальйони НКВС для використання в східних районах СРСР [5, 44].

З кінця серпня 1941 року почалося загальне виселення німців з південних регіонів УРСР та Криму, які залишались ще неокупованими. Зокрема, з території Кримського півостріву з 17 серпня по 11 вересня 1941 року виселено понад 60 тисяч осіб німецької національності [6, 2].

Широкомасштабна депортація німців Півдня України розпочалася згідно постанови РНК СРСР з 3 вересня 1941 року. Так, із Запорізької області, згідно з постановою СРСР переселялися 31370 німців, з них 30770 в Актюбінську область (Казахстан), 600 осіб на будівництво шосе в Астрахані (Постанова Державного Комітету Оборони СРСР № 707 від 22 вересня 1941 року) [6, 4].

Згідно наказу № 001254 народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 23 вересня 1941 року німецькі мешканці Запорізької, Сталінської та Ворошиловградських областей підлягали переселенню на Схід. На переселення встановлювались наступні строки: так, з Запорізької області з 25 вересня по 2 жовтня. Але виконати даний наказ не судилося, отже частина німецького населення залишилася в зоні окупації [7, 1–2].

За цією спеціальною постановою з Ворошиловградської області вивезено 2590 німців, зі Сталінської – 28 743 особи. Крім того, з Одеської та Дніпропетровської областей за серпень-вересень 1941 року депортували 9200 німців [8, 37–39].

Згідно зведенню № 1 від 30 вересня 1941 заступника наркома НКВС Серова підлягали переселенню з Української РСР громадяни німецької національності, у тому числі: з Одеської області 6000 громадян, тобто 1800 сімей [6, 3].

За телеграмою від 6 жовтня 1941 року наркома внутрішніх справ УРСР Савченко відомо про 13 ешелонів в яких із Запорізької області відправлено 30352 людини. За телеграмою від 8 жовтня 1941 року із Запорізької області відправлених ешелонів 14, це ще 31718 осіб [6, 4].

10 січня 1942 р. постановою Держкомітету Оборони за особистим підписом його голови Й. Сталіна були мобілізовані на весь час війни чоловіки від 15 до 55 років, а також жінки-німкені у віці від 16 до 45 років включно [9, 23].

Згідно з наказом комісара внутрішніх справ СРСР мобілізованих німців – чоловіків у віці від 17 до 50 років, з числа висланих до Новосибірської та Омської областей, Красноярського та Алтайського краю, Казахської РСР у кількості 80000 чоловік розташовують у наступних таборах: Івдельтаб – 12000 чоловік, Північуралтаб – 12000 чоловіків, Усольтаб – 5000, Вяттаб – 7000, Устьвимтаб – 4000, Крастаб – 5000, Бакальський табір – 30000, Богословський табір – 5000 чоловік. За відмову від праці, дезертирство німців засуджували до вищої міри покарання [6, 7].

В доповідній записці народному комісару внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 10 січня–16 лютого 1942 року про використання німців-переселенців зазначено про переселення німців загальною кількістю 749950 чоловік [6, 3].

Участь у депортації німців брали також Ради фронтів. За постановами ДКО та Ради фронтів протягом 1941–1942 рр. 9200 німців були виселено з Одеської і Дніпропетровської областей, близько 65000 німців з Кримської АРСР [9, 182–204].

Завдяки постанові від 31 серпня 1941 року, сформовані 13 будівельних батальйонів, загальною чисельністю 18600 чоловік. Вони були направлені на чотири об'єкта НКВС та вже у вересні приступили до праці. З ними фактично і розпочала своє існування трудармія [2, 72].

В складних умовах, всю війну та роки після неї, етнічні німці працювали на лісопосадках, на шахтах, на будівництві оборонних підприємств, залізниць, в рибальських господарствах на півночі СРСР. Більша частина з них вже ніколи не повернулася до рідних місць. Звільнялися від мобілізації лише вагітні жінки і жінки, які мали дітей віком до 3 років. Становище спецпоселенців було дуже важким. Вони зазнавали величезних труднощів з продовольством. Серед них була дуже висока смертність.

На окремих прикладах із життя німців можна дослідити, як саме радянська влада обійшлася з представниками цієї нації. Вони були обвинувачені, засуджені, відправлені на спецпоселення, або мобілізовані в трудову армію.

Частина німців була засуджена на різні строки ув'язнення. Так, Т. Карі, 1913 р. н., уродженець Миколаївської області, Варварівського району с. Михайлівка у 1940 році був засуджений за указом ВС СРСР на 8 років позбавлення волі, за антирадянську агітацію [6, 39–41].

Окрім позбавлення волі, значну частину етнічних німців направлено на спецпоселення. Так Й. Майєр, 1935 р. н., уродженець Криму за постановою РНК СРСР від 12 вересня 1941 року направлений на спецпоселення у 1941 році в Соколовський район, Північно-Казахської області. М. Валінзер, 1919 року народження, уродженка Одеської області, виселена з Одеської області до Уралу та поставлена на спеціальний облік, як особа німецької національності [6, 18–19, 59].

Інші етнічні німці мобілізовані у трудову армію. Так, А. Шаф, 1919 р. н., уродженець с. Шпеєр Веселинівського району Одеської області (нині Миколаївська область), мобілізований в трудову армію в м. Нижній Тагіл Свердловської області, де з липня 1946 року по січень 1956 рік перебував на персональному обліку (за Постановою РНК СРСР від 8.01.1945 р.) визнаний соціально небезпечним за національною ознакою. Уродженець Криму, Т. Август, 1920 р. н., під час війни працював у 532-му трудовій батальйоні НКВС, у Станіславській області. Б. Вертман 1914 р. н., уродженка Запорізької області, Михайлівського району с. Карлсрує перебувала з

1941 по 1947 року у трудовій армії. З анкети Амена Г. 1927 р. н., уродженця Криму відомо, що він також з 1942 по 1955 рік перебував у трудовій армії. Янцен Г. 1922 р. н., уродженка Криму, Євпаторійського району с. Біюк-Бузів у 1943 році мобілізована до трудової армії та направлена в Пермську область [6, 13–14].

Залишилися спогади Г. Кооп про життя німців – вихідців з України в Сибіру в роки Великої Вітчизняної війни. В них вона згадує: «Я сама народжена в Одеській області в 1925 році, у 1934 р. батьки відвезли нас до далекого Сибіру і там незабаром померли. І ми, шестеро дітей, залишилися сиротами. А тут війна. І розкидало нас кого куди. У 1943 р. завезли до нас дітей німецьких. До цього їх батьків і матерів забрали на трудфронт. Мені було в той час 18 років і я взяла 3-х німецьких дітей з України і виховувала їх три роки. Голодували і бідували ми так, що описати неможливо. Взимку як пурга піде і дороги занесе, бувало, що по тижню сиділи на одному окропі, а іншого їсти не було чого. Але ми всі працювали на фронт і туди направляли всі продукти. І ще в'язали для фронтовиків теплі шкарпетки і рукавиці, а самі ходили в постолах з телячих шкур. У нас в Сибіру війни не було, а люди без стрілянини падали замертво від голоду і холоду. А не маючи даху над головою, зимового одягу та шматка хліба, мої земляки-німці з України гинули раніше і більше інших ...» [6, 34].

Таким чином, репресії стосовно етнічних німців СРСР, у тому числі Півдня України в досліджуєму період можна охарактеризувати наступним чином, - це політичне мотивоване застосування радянською владою, на підставі антигуманних законів, депортації німецького населення. Після 22 червня 1941 року, внаслідок депортації сталінським режимом, загальна чисельність українських німців скоротилася. Самі німці ставали заручниками політичної ситуації в країні – адже з початком Другої світової війни зростає недовіра до етнічних німців Півдня України з боку сталінського режиму. Отже з'являвся привод, звинуватити їх у шпигунстві або пропагандистській роботі на користь Німеччини, піддати дану категорію населення до репресивних мір покарання.

Список використаних джерел

1. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. — К. : Наукова думка, 2010. — Кн. 1. — 735 с.
2. Айсфельд А. Немцы на юге Украине (1871–2003) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803–2003: Библиографический указатель. — Одесса : Астропринт, 2003. — 72 с.
3. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения по регионам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php.
4. Чайка В. Д. Лист до 71-ої річниці депортації німців України № 2048/212/14/01 від 27.08.2012 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: archive-s.gov.ua/News/Kolegia.
5. Никитин В. И. Ожившая память поколений / В. И. Никитин. — Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2010. — 44 с.
6. Подборка документов и материалов / сост. А. Дыгнес. — Донецк, 2011. — 90 с.
7. Архів СБУ в Миколаївській області. — Спр. № 2641 — 67 арк.
8. Бугай Н. Ф. Депортації населення України (30–50-ті роки) / Н. Ф. Бугай // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 37–45.
9. Гетте Г. Отвергнутые родиной. О депортации и мобилизации в трудовую немецкого населения / Г. Гетте. — Кельн, 2008. — 374 с.

N. GERUS-BAKHINA

Mykolaiv

ATTITUDE OF THE SOVIET AUTHORITIES TOWARDS THE ETHNIC GERMAN S AT THE BEGINNING OF WORLD WAR II

On the basis of the documents published and literary, determined the legal status of Volksdeutsche southern Ukraine, the establishment of Soviet power to ethnic Germans before and during the first year of World War II. The paper presents data on the formation of building battalion of the NKVD, which began its existence trudarmiya.

Key words: ethnic Germans of the South of Ukraine, deportation, mobilization, trudarmiya, anti-Soviet elements, labor battalions of the NKVD.

H. A. ГЕРУС-БАХТИНА

г. Николаев

ОТНОШЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ К ЭТНИЧЕСКИМ НЕМЦАМ В НАЧАЛЕ II МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Используя широкую историографическую и источниковедческую базу в статье определен правовой статус фольксдойче Юга Украины, отношение советской власти к этническим немцам накануне Второй мировой войны. Приведены данные о формировании строительных батальонов НКВД, из которых и начала свое существование трудовая армия.

Ключевые слова: этнические немцы Юга Украины, депортация, мобилизация, трудовая армия, антисоветский элемент, трудовые батальоны НКВД.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015